नदीसमुद्रसंवाद।

अवबोधनम्।

अ. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत।

*१. सागर: नदीषु **कान्** पश्यति?

उत्तर: सागर: नदीषु **समूलशाखान् निहतान् कायिनो द्रुमान्** पश्यति।

२. सागर: तत्र **किं** न पश्यति?

उत्तर: सागर: तत्र **वेतसं** न पश्यति।

शब्दज्ञानम्।

अ. पद्यांशे पर्यायशब्दं चिनुत।

*१. वृक्षा:, पादपा:, तरव: = **द्रुमा:।**

*२. तटिनी, तरङ्गिणी, आपगा, सरित् = **नदी।**

*३. समुद्र:, रत्नाकर:, सिन्धु:, जलधि: = **सागर:।**

४. वेत्र:, वेणु:, वेत:, वंश: = **वेतस:।**

५. ईक्षे, अवलोकयामि = **पश्यामि।**

ब. पद्यांशे विलोमशब्दं चिनुत।

*१. अकाया: × **कायिन:।**

२. अपूर्णाभि: × **पूर्णाभि:।**

अवबोधनम्।

अ. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत।

*१. वेतसः **कीदृशः** विद्यते?

उत्तर: वेतसः **अकायः, अल्पसारः, कूलजः च** विद्यते।

पृथक्करणम्।

[टीप: खालील प्रश्न पद्यांश १ व पद्यांश २ या दोन्ही पद्यांशावर आधारित आहे.]

१. मञ्जूषातः उचितान् शब्दान् चित्वा उचितस्तम्भे लिखत।

(समूलशाखाः, अकायः, निहताः, कायिनः, अल्पसारः, कूलजः)

द्रुमाः	वेतसः
१	४
२	५
३	६

उत्तर: १. **समूलशाखाः।** ४. **अकायः।**

२. **निहताः।** ५. **अल्पसारः।**

३. **कायिनः।** ६. **कूलजः।**

शब्दज्ञानम्।

अ. पद्यांशे पर्यायशब्दं चिनुत।

*१. तीरः, तटः = **कूलम्।**

*२. अशरीरी = **अकायः।**

*३. अनास्था, अवहेला, अनादरः, तिरस्कृतिः = **अवज्ञा।**

ब. पद्यांशे विलोमशब्दं चिनुत।

*१. अनल्पसारः × **अल्पसारः।**

२. कायी × **अकायः।**

३. आज्ञा × **अवज्ञा।**

४. नीतः × **आनीतः।**

माध्यमभाषया श्लोकस्य तात्पर्यम् / स्पष्टीकरणम्।

नद्यांना जेव्हा पूर येतो, तेव्हा त्यांच्या काठावरचे मोठा बुंधा असलेले वृक्ष मुळापासून, फांद्यांसकट उन्मळून पडतात. नद्या या वृक्षांना समुद्रात वाहून आणतात, पण या पुराच्या पाण्यात वेत मात्र कधीही दिसत नाही. हे पाहून समुद्राने आपली शंका नद्यांना विचारली, "तुम्ही वेत वाहून का आणत नाही? वेत बुंधा नसलेला, हलका आणि तुमच्या काठावर उगवणारा असल्यामुळे तुम्हाला तो तुच्छ वाटतो, म्हणून तुम्ही त्याला वाहून आणत नाही का? की त्याने तुमच्यासाठी काही चांगले काम केले आहे, ज्यामुळे तुम्ही त्याच्यावर ही कृपा करत आहात?"

अशा प्रकारे, नद्या पुराच्या पाण्याबरोबर वेताला का वाहून आणत नाहीत, हे जाणून घेण्याबद्दल समुद्र उत्सुक होता.

अवबोधनम्।

अ. **पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत।**

*१. स्वस्थानं **के** न त्यजन्ति?

उत्तर: **वेतसा:** स्वस्थानं न त्यजन्ति।

२. **के** एकनिकेतना:?

उत्तर: **नगा:** एकनिकेतना:।

३. **के** यथास्थानं तिष्ठन्ति?

उत्तर: **एकनिकेतना: नगा:** यथास्थानं तिष्ठन्ति।

४. नगा: **कस्मात्** स्थानं त्यजन्ति?

उत्तर: नगा: **प्रातिलोम्यात्** स्थानं त्यजन्ति।

शब्दज्ञानम्।

अ. **पद्यांशे पर्यायशब्दं चिनुत।**

१. गृहम्, गेहम्, वेश्म, सद्म = **निकेतनम्।**

अवबोधनम्।

अ. **पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत।**

*१. स्वस्थानं **के** न त्यजन्ति?

उत्तर: **वेतसा:** स्वस्थानं न त्यजन्ति।

२. **के** एकनिकेतना:?

उत्तर: **नगा:** एकनिकेतना:।

३. **के** यथास्थानं तिष्ठन्ति?

उत्तर: **एकनिकेतना: नगा:** यथास्थानं तिष्ठन्ति।

४. नगा: **कस्मात्** स्थानं त्यजन्ति?

उत्तर: नगा: **प्रातिलोम्यात्** स्थानं त्यजन्ति।

शब्दज्ञानम्।

अ. **पद्यांशे पर्यायशब्दं चिनुत।**

१. गृहम्, गेहम्, वेश्म, सद्म = **निकेतनम्।**

२. शत्रुत्वम्, शत्रुता = **प्रातिलोम्यम्।**

३. वृक्षाः, पादपाः, द्रुमाः, तरवः = **नगाः।**

ब. पद्यांशे विलोमशब्दं चिनुत।

*१. स्वीकुर्वन्ति × **त्यजन्ति।**

२. अनुलोम्यम् × **प्रातिलोम्यम्।**

माध्यमभाषया श्लोकस्य तात्पर्यम् / स्पष्टीकरणम्।

नदीने उत्तर दिले, "मोठे वृक्ष ताठरपणे आपल्या जागेवर उभे राहतात. त्यामुळे पुराच्या वेगवान पाण्याला ते विरोध करतात आणि म्हणूनच ते उन्मळून पडतात व पाण्याबरोबर सागराकडे वाहून नेले जातात. वेत मात्र वाहून जात नाहीत."

अवबोधनम्।

अ. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत।

*१. सरिद्वेगं दृष्ट्वा वेतसः किं करोति?

उत्तरः सरिद्वेगं दृष्ट्वा वेतसः **नमति।**

२. सरिद्वेगे व्यतिक्रान्ते वेतसः **किं** करोति?

उत्तरः सरिद्वेगे व्यतिक्रान्ते वेतसः **स्थानम् आसाद्य तिष्ठति।**

शब्दज्ञानम्।

अ. पद्यांशे पर्यायशब्दं चिनुत।

१. आगतम् = **आयातम्।**

२. वीक्ष्य, अवलोक्य = **दृष्ट्वा।**

३. वन्दते, प्रणमति = **नमति।**

ब. पद्यांशे विलोमशब्दं चिनुत।

*१. यातम् × **आयातम्।**

२. त्यक्त्वा × **आसाद्य।**

माध्यमभाषया श्लोकस्य तात्पर्यम् / स्पष्टीकरणम्।

पूर येत आहे, हे पाहून लवचीक वेत पुराच्या वेगवान पाण्याबरोबर वाकतो. इतर वृक्ष ताठ असतात आणि न वाकता पुराच्या पाण्याला विरोध केल्यासारखे उभे राहतात. त्यामुळे ते उन्मळतात आणि पुराच्या पाण्याबरोबर वाहत जातात. परंतु, जेव्हा नदीच्या पाण्याचा जोर कमी होतो, तेव्हा वेत पुन्हा पूर्ववत उभे राहतात.

अवबोधनम्।

अ. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत।

*१. **कः** सरिद्वेगं न अभ्येति?

उत्तर: वेतसः सरिद्वेगं न अभ्येति।

२. **कः** न उद्धतः?

उत्तर: वेतसः न उद्धतः।

पृथक्करणम्।

१. वेतसस्य कृते उपयोजितानि विशेषणानि लिखित्वा जालरेखाचित्रं पूरयत।

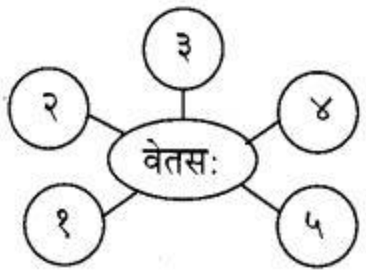

उत्तरः १. कालज्ञः। २. समयज्ञः।
३. वश्यः। ४. अनुलोमः।
५. अस्तब्धः।

शब्दज्ञानम्।

अ. पद्यांशे पर्यायशब्दं चिनुत।

*१. मत्तः, उन्मत्तः = **उद्धतः।**
२. नम्रः, विनयशीलः, विनीतः = **वश्यः।**
३. शालीनः, विनीतः = **अस्तब्धः।**

ब. पद्यांशे विलोमशब्दं चिनुत।

१. उद्धतः × **अनुद्धतः।**
२. प्रतिलोमः × **अनुलोमः।**
३. स्तब्धः × **अस्तब्धः।**

अवबोधनम्।

अ. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत।

*१. प्रज्ञानलक्षणं **किं** वर्तते?

उत्तरः यदा विद्वान् रिपुम् अतिबलं मन्यते तदा सः वैतसीं वृत्तिं संश्रयेत् एतत् प्रज्ञानलक्षणं मन्यते।

२. **कः** प्रज्ञानलक्षणविषये कथयति?

उत्तरः भीष्मः प्रज्ञानलक्षणविषये कथयति।

शब्दज्ञानम्।

अ. पद्यांशे पर्यायशब्दं चिनुत।

१. बुद्धिमान्, धीमान्, पण्डितः	=	**विद्वान्।**
२. बलवान्, शक्तिमान्	=	**अतिबलः।**
३. शत्रुः, अरिः, द्विषद्	=	**रिपुः।**
४. ज्ञानी, ज्ञानवान्, धीमान्	=	**प्रज्ञानः।**

ब. पद्यांशे विलोमशब्दं चिनुत।

१. मूढः, मूर्खः	×	**विद्वान्।**
२. मित्रम्, वयस्यः, सखा	×	**रिपुः।**
३. दुर्बलः, अबलः	×	**अतिबलः।**
४. अज्ञानः	×	**प्रज्ञानः।**

माध्यमभाषया श्लोकस्य तात्पर्यम् / स्पष्टीकरणम्।

मोठे वृक्ष ताठरपणे उभे राहतात आणि पुराच्या पाण्याला विरोध करण्याचा प्रयत्न करतात, त्यामुळे ते उन्मळून पडतात. वेत मात्र पाण्याच्या वेगवान लोंढ्याच्या दिशेने वाकतात आणि पाणी वाहून जाऊ देतात. ते नम्र, विनयी व परिस्थितीला अनुकूल वर्तन करतात, त्यामुळे पुराचे पाणी त्यांना वाहून नेत नाही. पूर ओसरल्यावर वेत पुन्हा पूर्ववत सरळ उभा राहतो.

भीष्म म्हणतात, अशाच प्रकारे जेव्हा आपला शत्रू अधिक बलाढ्य असल्याचे लक्षात येते, तेव्हा शहाण्या माणसाने वेताप्रमाणे वर्तणूक ठेवावी. अधिक ताकदवान व बलाढ्य शत्रूला विरोध करण्याऐवजी, दुर्बळ राजाने काही काळापुरते नमते घ्यावे आणि आपली सेना व राज्य वाचवावे. त्यामुळे शत्रू बेसावध होतो आणि हा दुबळा राजा आपल्याशी लढू शकणार नाही असे त्याला वाटू लागले, तेव्हा आपली पुढची चाल आखावी आणि स्वत:चे बळ वाढवावे.

ही एक 'राजनीती' मध्ये उल्लेखलेली चाल किंवा रणनीती आहे. कौटिल्याने या राजनीतीचा पुरस्कार केला आहे. शिवाजी महाराजांनीही स्वराज्यस्थापनेसाठी अनेक वेळा या नीतीचा वापर केला होता, हे आपण सर्वजण जाणतोच.

कृतिपत्रिकायाः तृतीयः विभागः - व्याकरणम्।

सन्धयः।

*१.	युष्माभिरिह	=	**युष्माभिः + इह।**
*२.	नानीतः	=	**न + आनीतः।**
*३.	वश्यश्च	=	**वश्यः + च।**
४.	वृत्तिमेतत्	=	**वृत्तिम् + एतत्।**
५.	पूर्णाभिर्नद्यस्तत्र	=	**पूर्णाभिः + नद्यः + तत्र।**
६.	अकायश्चाल्पसारश्च	=	**अकायः+अल्पसारः+ च।**
७.	तिष्ठन्त्येते	=	**तिष्ठन्ति + एते।**
८.	कूलजश्च	=	**कूलजः + च।**
९.	ह्येकनिकेतनाः	=	**हि + एकनिकेतनाः।**
१०.	प्रातिलोम्यान्न	=	**प्रातिलोम्यात् + न।**
११.	वेगमायातम्	=	**वेगम् + आयातम्।**
१२.	नापरे	=	**न + अपरे।**
१३.	स्थानमासाद्य	=	**स्थानम् + आसाद्य।**
१४.	समयज्ञश्च	=	**समयज्ञः + च।**
१५.	नोद्धतः	=	**न + उद्धतः।**
१६.	अनुलोमस्तथास्तब्धस्तेन	=	**अनुलोमः + तथा + अस्तब्धः + तेन।**
१७.	नाभ्येति	=	**न + अभ्येति।**
१८.	मन्यतेऽतिबलम्	=	**मन्यते + अतिबलम्।**

पदपरिचयः।

धातवः।

वर्तमानकालः।

क्र.	रूपम्	मूलधातुः	गणः, पदम्	कालः / अर्थः	पुरुषः	वचनम्
*१.	अभ्येति	अभि + इ	२ प.प.	वर्तमानकालः	तृतीयः	एकवचनम्
२.	पश्यामि	दृश् – पश्य्	१ प.प.	वर्तमानकालः	प्रथमः	एकवचनम्
३.	तिष्ठन्ति	स्था – तिष्ठ्	१ प.प.	वर्तमानकालः	तृतीयः	बहुवचनम्
४.	त्यजन्ति	त्यज्	१ प.प.	वर्तमानकालः	तृतीयः	बहुवचनम्
५.	नमति	नम्	१ प.प.	वर्तमानकालः	तृतीयः	एकवचनम्
६.	मन्यते	मन्	४ आ.प.	वर्तमानकालः	तृतीयः	एकवचनम्

विध्यर्थः।

क्र.	रूपम्	मूलधातुः	गणः, पदम्	कालः / अर्थः	पुरुषः	वचनम्
*७.	संश्रयेत्	सम् + श्रि – श्रय्	१ उ.प. येथे प.प.	विध्यर्थः	तृतीयः	एकवचनम्

प्रयोजकम्।

क्र.	रूपम्	मूलधातुः	गणः, पदम्	प्रयोजकम्	पूर्वकालवाचकम्
*८.	आसाद्य	आ + सद्	१ प.प.	प्रयोजकम्	ल्यबन्त-अव्ययम्।

परोक्षभूतकालः।

क्र.	रूपम्	मूलधातुः	गणः, पदम्	कालः / अर्थः	पुरुषः	वचनम्
९.	उवाच	वच् ब्रू	२ प.प. २ उ.प येथे प.प.	अभ्यस्त-परोक्षभूतकालः	तृतीयः	एकवचनम्

पूर्वकालवाचक-धातुसाधित-अव्ययानि।

क्र.	रूपम्	मूलधातुः	गणः, पदम्	पूर्वकालवाचकम्।
१०.	दृष्ट्वा	दृश्-पश्य्	१ प.प.	त्वान्त-अव्ययम्।

कर्मणि – भूतकालवाचक – धातुसाधित – विशेषणानि।

क्र.	रूपम्	मूलधातुः	गणः, पदम्	भूतकालवाचकम्	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
*११.	निहतान्	नि + हन्	२ प.प.	कर्मणि-भू-धा-वि	पुंलिङ्गम्	द्वितीया	बहुवचनम्
*१२.	कृतम्	कृ	८ उ.प.	कर्मणि-भू-धा-वि	पुंलिङ्गम्	द्वितीया	एकवचनम्
					नपुंसकलिङ्गम्	प्रथमा, द्वितीया	एकवचनम्
*१३.	आनीतः	आ + नी – नय्	१ उ.प.	कर्मणि-भू-धा-वि	पुंलिङ्गम्	प्रथमा	एकवचनम्
१४.	पूर्णाभिः	पॄ	३ प.प.	कर्मणि-भू-धा-वि	स्त्रीलिङ्गम्	तृतीया	बहुवचनम्
१५.	उद्धतः	उद् + हन्	२ प.प.	कर्मणि-भू-धा-वि	पुंलिङ्गम्	प्रथमा	एकवचनम्

कर्तरि – भूतकालवाचक – धातुसाधित – विशेषणानि।

क्र.	रूपम्	मूलधातुः	गणः, पदम्	भूतकालवाचकम्	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
१६.	आयातम्	आ + या	२ प. प.	कर्तरि-भू-धा-वि	पुंलिङ्गम्	द्वितीया	एकवचनम्
					नपुंसकलिङ्गम्	प्रथमा, द्वितीया	एकवचनम्

नामानि।

क्र.	रूपम्	प्रातिपदिकम्	प्रकारः	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
१७.	कायिनः	कायिन्	इन्नन्तम्	पुंलिङ्गम्	प्रथमा, द्वितीया, सम्बोधनम् पञ्चमी, षष्ठी	बहुवचनम् एकवचनम्
१८.	द्रुमान्	द्रुम	अकारान्तम्	पुंलिङ्गम्	द्वितीया	बहुवचनम्
१९.	नद्यः	नदी	ईकारान्तम्	स्त्रीलिङ्गम्	प्रथमा, सम्बोधनम्	बहुवचनम्
२०.	अवज्ञया	अवज्ञा	आकारान्तम्	स्त्रीलिङ्गम्	तृतीया	एकवचनम्
२१.	प्रातिलोम्यात्	प्रातिलोम्य	अकारान्तम्	नपुंसकलिङ्गम्	पञ्चमी	एकवचनम्
२२.	वश्यः	वश्य	अकारान्तम्	पुंलिङ्गम्	प्रथमा	एकवचनम्
२३.	वृत्तिम्	वृत्ति	इकारान्तम्	स्त्रीलिङ्गम्	द्वितीया	एकवचनम्

सर्वनामानि।

क्र.	रूपम्	प्रातिपदिकम्	पुरुषवाचकः	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
*२४.	युष्माभिः	युष्मद्	द्वितीयपुरुषः	त्रिषु लिङ्गेषु समानम्	तृतीया	बहुवचनम्
*२५.	वः	युष्मद्	द्वितीयपुरुषः	त्रिषु लिङ्गेषु समानम्	द्वितीया, चतुर्थी, षष्ठी	बहुवचनम् (वैकल्पिकरूपम्)
२६.	एते	एतद्	तृतीयपुरुषः	पुंलिङ्गम् स्त्रीलिङ्गम्, नपुंसकलिङ्गम्	प्रथमा प्रथमा, द्वितीया	बहुवचनम् द्विवचनम्

समासपरिचयः।

अव्ययीभावः।

क्र.	समस्तपदम्	विग्रहः	विभक्तिः	समासनाम
*१.	यथास्थानम्	स्थानम् अनतिक्रम्य। (स्थानाला अनुसरून)	–	अव्ययीभावः।

द्वन्द्वः।

क्र.	समस्तपदम्	विग्रहः	विभक्तिः	समासनाम
*२.	समूलशाखान्	१. मूलानि च शाखाः च। मूलशाखाः। (मूळे आणि फांद्या) २. मूलशाखाभिः सह। (मूळे आणि फांद्यांसहित)	– तान्।	इतरेतर-द्वन्द्वः। सहबहुव्रीहिः।

विभक्ति – तत्पुरुषः।

क्र.	समस्तपदम्	विग्रहः	विभक्तिः	समासनाम
*३.	सरिद्वेगे	सरितः वेगः। (नदीचा वेग)	तस्मिन्।	षष्ठी-तत्पुरुषः।

उपपद – तत्पुरुषः।

क्र.	समस्तपदम्	विग्रहः	विभक्तिः	समासनाम
*४.	कालज्ञः	कालं जानाति इति। (काळ जाणणारा)	–	उपपद-तत्पुरुषः।
*५.	कूलजः	कूलयोः जायते इति। (काठावर जन्मलेला)	–	उपपद-तत्पुरुषः।
*६.	समयज्ञः	समयं जानाति इति। (समय जाणणारा)	–	उपपद-तत्पुरुषः।

नञ् – उपपद – तत्पुरुषः।

क्र.	समस्तपदम्	विग्रहः	विभक्तिः	समासनाम
७.	नगाः	न गच्छन्ति इति। (जात नाहीत ते)	–	नञ्-उपपद-तत्पुरुषः।

बहुव्रीहिः।

क्र.	समस्तपदम्	विग्रहः	विभक्तिः	समासनाम
*८.	अल्पसारः	अल्पः सारः यस्य सः। (ज्याचे वजन कमी आहे असा)	–	बहुव्रीहिः।
*९.	प्रज्ञानलक्षणम्	१. प्रकृष्टं ज्ञानं यस्य सः। प्रज्ञानः। (ज्याचे सखोल ज्ञान आहे असा) २. प्रज्ञानस्य लक्षणम्। (बुद्धिमानाचे लक्षण)	– –	बहुव्रीहिः। षष्ठी-तत्पुरुषः।
१०.	एकनिकेतनाः	एकं निकेतनं येषां ते। (ज्याचे एकच घर आहे असे)	–	बहुव्रीहिः।
११.	अतिबलम्	अतिशयितं बलं यस्य सः। (जास्त बलवान असा)	तम्।	बहुव्रीहिः।

नञ् – बहुव्रीहिः।

क्र.	समस्तपदम्	विग्रहः	विभक्तिः	समासनाम
१२.	अकायः	न विद्यते कायः यस्य सः। (ज्याला बुंधा नाही असा)	–	नञ्-बहुव्रीहिः।